

ZAKŁAD DEMOGRAFII
UNIwersytetu Łódzkiego

Profesor Edward Rosset

demograf i statystyk – w setną rocznicę urodzin

Materiały na Konferencję Jubileuszową
Łódź, 27–28 listopada 1997 r.

EUGENIUSZ ZDROJEWSKI

Katedra Turystyki i Zagospodarowania Przestrzennego
Politechniki Koszalińskiej

PERSPEKTYWY DEMOGRAFICZNE WOJEWÓDZTW NADMORSKICH POLSKI A MIGRACJE DEFINITYWNE

1. Wstęp

Chcąc dobrze poznać współczesną problematykę jakiegokolwiek kraju czy regionu i określić choćby w ogólnym zarysie dalsze kierunki zmian, trzeba zaznajomić się z przeszłością i wyciągnąć z dotychczasowego rozwoju odpowiednie wnioski. Z przeszłości wynikają bowiem liczne i często nieodwracalne następstwa nie tylko dla teraźniejszości, lecz i dla przyszłości. Dotyczy to zwłaszcza różnorodnych zjawisk i procesów demograficznych. „O dzisiejszej liczebności osób w wieku produkcyjnym, o dzisiejszej liczebności starców itp. decydują urodzenia sprzed wielu lat. Dzisiejsze urodzenia przesądzają z kolei liczebność tych samych kategorii ludności za lat kilkadziesiąt. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość spletają się w demografii w jedną integralną całość” (E. Rosset 1965, s. 31).

Zagadnieniom prognozowania, celowości i metodom ich sporządzania, praktycznej przydatności, krytycznej analizie wcześniej wykonanych prognoz itp. dużo uwagi poświęca wielu naukowców, na co autor tego referatu wskazuje w jednej z wcześniejszych rozpraw (E. Z. Zdrojewski 1990, s. 253). Na potrzeby tego opracowania nie sporządzono własnej prognozy. Wykorzystano tu natomiast opracowania wykonane w GUS, przy czym uwzględniono jedynie wariant traktowany jako najbardziej prawdopodobny.

Ze względu na tytuł referatu stosunkowo najwięcej uwagi poświęcono migracjom definitywnym i ich wpływowi na przyrost rzeczywisty ludności. W części retrospektywnej uwzględniono zarówno napływ, jak i odpływ, lecz przedmiotem szczególnie wnikliwej analizy stały się migracje netto. To właśnie ostateczny bilans przepływów terytorialnych, jego wielkość i charakter (znak dodatni lub ujemny) ma bezpośredni wpływ na dynamikę przyrostu

(lub ubytku) rzeczywistego. W części prognostycznej wykorzystano jedynie ostateczne salda, obliczone w GUS. Ze względu na ograniczone ramy objętościowe nie analizowano tu wpływu migracji stałych na zmiany stanu liczebnej ludności miejskiej i wiejskiej oraz na przeobrażenia podstawowych jej struktur.

Wpływ migracji definitywnych na tempo i rozmiary przyrostu rzeczywistego ludności przeanalizowano szczegółowo w odniesieniu do pięciu województw północnej części kraju, które utworzono w ramach podziału administracyjnego w czerwcu 1975 r. Są to województwa: szczecińskie, koszalińskie, słupskie, gdańskie i elbląskie, które tworzą północny makroregion planowania.

Przyjęte w opracowaniu cezury stanowią lata 1975, 1995 i 2015. Od 1975 r. istnieje obowiązujący do dzisiaj układ województw, a drugi z przyjętych przedziałów czasowych wyznacza rok, dla którego były dostępne zweryfikowane dane statystyczne. W części prognostycznej uwzględniono lata 1996–2016.

Jako podstawowe źródła danych statystycznych posłużyły publikacje GUS, zwłaszcza roczniki demograficzne, roczniki statystyczne województw oraz niektóre prognozy demograficzne. Spośród licznych opracowań, przydatne okazały się wybrane prace M. Cieślak, K. Dziewońskiego, J. Holzera, E. Rosseta, I. Sobczaka i E. Z. Zdrojewskiego, uwzględnione w spisie literatury.

2. Migracje wewnętrzne

Migracje wewnętrzne w Makroregionie Północnym nie mają jednolitego charakteru. Szczegółowa analiza napływu, odpływu i sald przemieszczeń międzywojewódzkich wykazała, iż spośród objętych badaniem województw tylko gdańskie uzyskało rezultat dodatni (por. tab. 1). W pozostałych regionach odnotowano salda ujemne. Ze względu na stosunkowo niewielkie ujemne saldo w woj. koszalińskim i prawie zerowe w woj. szczecińskim cały makroregion uzyskał przyrost migracyjny.

Relatywnie najwyższą mobilność terytorialną ludności notowano w tej grupie województw w drugiej połowie lat siedemdziesiątych, zwłaszcza w latach 1976 i 1978 a najniższą – w latach 1994 i 1995. Intensywna ruchliwość przestrzenna znalazła odzwierciedlenie w wysokim poziomie obrotu migracyjnego. Zarówno napływ, jak odpływ przekroczyły po 1,7 mln osób.

Tabela 1

Migracje wewnętrzne w woj. nadmorskich w latach 1975–1995

Województwa	Napływ	Odływ	Saldo
Elbląskie	231 501	265 840	-34 339
Gdańskie	607 519	530 122	+77 397
Koszalińskie	262 151	270 205	-8 054
Słupskie	213 522	228 436	-14 914
Szczecińskie	419 772	420 061	-289

Źródło: Roczniki statystyczne demografii, lata 1976–1996, GUS, Warszawa; obliczenia własne.

Analizując wyniki obliczeń zawarte w tab. 1 zauważamy, iż najwięcej osób przybyło w okresie objętym badaniem na terytorium woj. gdańskiego i szczecińskiego, które zarazem należą do najludniejszych regionów w tej części kraju. Stosunkowo najmniej przybyszów zarejestrowano w tym samym czasie w woj. słupskim, które też liczy najmniej mieszkańców w skali makroregionu. Analogiczny rozkład liczb stwierdzamy wśród ludności opuszczającej ten obszar. Istotna różnica polega jednak na tym, że odpływ z reguły przewyższa napływ. Odwrotna sytuacja istnieje jedynie w woj. gdańskim. Ponadto niemal równoważące się liczby osób napływowych i odpływowych widzimy w przypadku woj. szczecińskiego.

Ukazane w ogólnym zarysie różnice zaobserwowane po stronie napływu i odpływu, miały decydujący wpływ na wielkość i charakter migracji netto. Jedynie w przypadku woj. gdańskiego saldo ma znak dodatni, we wszystkich pozostałych – ujemny, przy czym w woj. szczecińskim bilans jest niemal zrównoważony. Oznacza to, że aglomeracje miejskie i województwa lepiej oraz bardziej wszechstronnie rozwinięte, są o wiele bardziej atrakcyjne dla imigrantów niż regiony relatywnie słabiej zagospodarowane, z większym udziałem ludności wiejskiej i rolniczej.

Na szczególnie podkreślenie zasługuje to, iż „siła przyciągania” woj. gdańskiego jest tak wielka, że saldo ruchu wędrownego ludności w skali całego makroregionu północnego jest dodatnie. Należy też zaznaczyć, iż w największym stopniu zostało ono pomniejszone przez nadmierny odpływ ludności z woj. elbląskiego, w którym migracja netto przekracza – 34 000 osób.

3. Migracje zagraniczne

Przyrost rzeczywisty ludności zależy również w pewnym stopniu od migracji zagranicznych. Podobnie jak we wszystkich pozostałych województwach i w tej

grupie jednostek przeważają rozmiary emigracji nad imigracją. Oznacza to, iż salda mają znak ujemny (por. tab. 2)

Tabela 2

Migracje zagraniczne w woj. nadmorskich w latach 1975–1995

Województwo	Imigracja	Emigracja	Saldo
Elbląskie	691	5 352	-4 661
Gdańskie	4 382	41 088	-36 706
Koszalińskie	556	2 699	-2 143
Słupskie	674	6 355	-5 681
Szczecińskie	1 768	7 801	-6 033
Razem	8 071	63 295	-55 224

Źródło: Jak w tab. 1.

Zatem migracje zagraniczne netto przyczyniają się w określonym stopniu do obniżenia dynamiki przyrostu rzeczywistego ludności. W okresie objętym analizą, stosunkowo najniższy ubytek migracyjny odnotowano w woj. koszalińskim (-2,100 osób), najwyższy zaś – w woj. gdańskim (-36 700 osób). W pozostałych regionach migracje netto wahają się od około - 4 700 w woj. elbląskim, do niewiele ponad - 6 000 osób w woj. szczecińskim.

Uwagę zwracają niewielkie rozmiary imigracji. Tylko w woj. gdańskim w 21-letnim okresie liczba imigrantów osiągnęła prawie 4,400 osób, a w szczecińskim niespełna 1,800 osób. Wśród pozostałych trzech regionów napływ ludności z zagranicy waha się od poniżej 600 osób w woj. koszalińskim do 691 osób w woj. elbląskim.

Emigrację z tej grupy regionów charakteryzują natomiast znacznie większe rozmiary. Szczególnie liczne wyjazdy zagraniczne notowano w woj. gdańskim (prawie 41 100 osób). Dla emigrantów z tego regionu głównym krajem docelowym były Niemcy. Wynika to głównie z faktu, iż w tym województwie stosunkowo wysoki jest udział ludności autochtonicznej, której członkowie rodzin z różnych przyczyn wcześniej zamieszkali na terytorium Niemiec. Ponieważ część z nich urodziło się i mieszkało w granicach dawnej Rzeszy Niemieckiej, korzystają oni (a także ich dzieci i wnuki) z ułatwień chcąc osiedlić się w Niemczech.

Nasilenie emigracji z woj. gdańskiego było bardzo zróżnicowane w czasie: od 425 osób w 1975 r. do 3095 w 1987 r. i do 4109 osób w 1988 r. W następnych latach nieco osłabło (np. w 1991 r. za granicę wyjechało 2812 osób, w następnym roku spadło poniżej 2000), ale nadal przekracza 1000 osób. W 1995 r. terytorium makroregionu opuściło 1113 wcześniejszych mieszkańców woj. gdańskiego.

Pozostałe województwa nadmorskie cechują znacznie mniejsze liczby emigrantów, przy czym najmniej (2700) osób opuściło woj. koszalińskie. Prawie trzykrotnie więcej byłych mieszkańców woj. szczecińskiego wyjechało poza granice Polski. Stosunkowo liczne są też wyjazdy z woj. śląskiego. Ma to niewątpliwie związek z tym, że w granicach tego regionu znajdują się zachodnie rubieże Kaszub. Z tej właśnie części emigruje stosunkowo więcej ludności niż z innych rejonów województwa, głównie do Niemiec.

4. Ruch wędrowniczy a przyrost rzeczywisty ludności w okresie minionym

Przeprowadzona w poprzednich podrozdziałach analiza danych statystycznych dotyczących ruchu wędrowniczego w pięciu nadmorskich województwach Polski, potwierdza postawioną na wstępie hipotezę, iż migracje wpływają między innymi w istotnym stopniu na dynamikę zmian liczebnych ludności.

Z obliczeń zestawionych w tab. 3 wynika, iż w latach 1975–1995 na obszar uwzględnionych w opracowaniu województw napłynęło łącznie 1 737 500 osób, najwięcej na terytorium woj. gdańskiego, najmniej – na obszar woj. śląskiego. W tym samym czasie wyemigrowało do innych województw i poza granice kraju ogółem 1 770 800 osób. Ostateczny rezultat mobilności przestrzennej ludności był więc dla makroregionu północnego w minionym 21-leciu niekorzystny. Migracje netto osiągnęły minus 33 300 osób.

Na uwagę zasługuje duże zróżnicowanie przestrzenne. Ekstremalne wartości salda odnotowano w woj. gdańskim i elbląskim. Jedynie to pierwsze uzyskało wynik dodatni. Wśród pozostałych woj. uwagę zwracają niezbyt duże salda ujemne w woj. szczecińskim i koszalińskim.

Tabela 3

Migracje wewnętrzne i zagraniczne w woj. nadmorskich w latach 1975–1995

Województwa	Łączny		Saldo ogólne
	napływ	odpływ	
Elbląskie	232 192	271 192	-39 000
Gdańskie	611 901	571 210	+40 691
Koszalińskie	262 707	272 904	-10 197
Śląskie	214 196	234 751	-20 595
Szczecińskie	416 540	420 762	-4 222
Razem	1 737 536	1 770 819	-33 283

Migracje, zwłaszcza wewnętrzne z wyjątkiem woj. szczecińskiego, a w woj. gdańskim wyłącznie zagraniczne, przyczyniły się do osłabienia dynamiki wzrostu liczebnego we wszystkich województwach Makroregionu Północnego, co szczególnie uwidoczniło się w przypadku woj. elbląskiego, a w nieco mniejszym stopniu w odniesieniu do woj. słupskiego.

Emigracyjny charakter nie jest cechą jedynie województw nadmorskich. Tylko kilka regionów kraju wykazuje nadwyżkę imigracji nad odpływem. Większość spośród 49 województw cechują ubytki migracyjne ludności. Nasuwa się więc pytanie: czy ogólna dynamika wzrostu liczebnego ludności województw nadmorskich dorównuje skali przyrostu rzeczywistego notowanej średnio w kraju?

Odpowiedzi dostarczają wyniki obliczeń zamieszczone w tab. 4. Przyjmując stan zaludnienia kraju w 1975 r. za 100, w końcu 1995 r. uzyskano wskaźnik wzrostu wynoszący prawie 113%. Indeks obliczony dla województw Makroregionu Północnego okazał się wyższy, gdyż przekroczył 117%. W podziale na poszczególne regiony jego rozpiętość wahała się wówczas od 116% w woj. szczecińskim do 120% w woj. koszalińskim. Można zatem uznać, iż ogólne tempo rozwoju liczebnego ludności wszystkich województw nadmorskich, mimo wykazanych ubytków migracyjnych, odbiega nieco *in plus* od poziomu ogólnokrajowego. Na podkreślenie zasługują znacznie wyższe wskaźniki wzrostu uzyskane w woj. koszalińskim i słupskim, które jednak nadal pozostają stosunkowo najslabiej zaludnionymi regionami w tej części kraju.

W skali całej Polski, wpływ ruchu wędrownego na ogólną dynamikę przyrostu rzeczywistego ludności wykazał znacznie większe różnicowanie.

Tabela 4

Wzrost liczby ludności w latach 1975–1995

Wyszczególnienie	Stan w dniu 31 XII (w tys. osób)		Przyrost rzeczywisty w latach 1975–1995	
	1975	1995	w tys.	1975 = 100
Polska	34 184,8	38 609,4	4 424,6	112,9
Woj. nadmorskie razem	3 316,5	3 885,6	569,1	117,2
Elbląg	422,7	494,4	68,7	116,2
Gdańskie	1 249,3	1 455,9	206,6	116,5
Koszalińskie	434,8	521,9	87,7	120,0
Słupskie	356,0	425,9	69,9	119,6
Szczecińskie	853,7	990,5	136,8	116,0

W 1975 r. ekstremalne wartości ogólnych sald migracji notowano w woj.: warszawskim (+25. 631 osób) i siedleckim (-6288 osób). W 1995 r. skrajne wartości migracji netto stwierdzono w woj.: warszawskim (+7062 osoby) i katowickim (-5661 osób).

Bardziej porównywalny obraz można uzyskać przeliczając liczby bezwzględne na 1000. Uzyskane w ten sposób współczynniki zamieszczono w tab. 5. W odniesieniu do Makroregionu Północnego potwierdzają one zaobserwowane prawidłowości. W najwyższym stopniu migracje wpływają korzystnie na przyrost rzeczywisty ludności w woj. gdańskim, relatywnie najmniej korzystne rezultaty notowane są w woj. elbląskim i słupskim.

Ponadto przytoczone w tab. 5 współczynniki wskazują na słabnące natężenie przestrzennej mobilności mieszkańców tego makroregionu.

Tabela 5

Ogólne salda migracji (wewnętrznych i zagranicznych)
w woj. nadmorskich w latach 1975-1995

Wyszczególnienie a - 1975 b - 1990 c - 1995	Liczby bezwzględne	Na 1000 ludności
Elbląskie	a -3 379 b -1 138 c -650	-0,9 -2,3 -1,3
Gdańskie	a +12 403 b +924 c +693	+10,0 +0,7 +0,5
Koszalińskie	a -304 b +398 c -287	-0,7 +0,8 -0,5
Słupskie	a -1 475 b -733 c -724	-4,2 -1,8 -1,7
Szczecińskie	a +468 b +293 c -343	+0,5 +0,3 -0,3
Woj. nadmorskie razem	a +7 313 b -256 c -1 320	+2,2 -0,1 -0,3
Polska	a -7 829 b -15 814 c -18 223	-0,2 -0,4 -0,5

Źródło: Roczniki statystyczne demografii, lata 1976, 1991;
obliczenia częściowo własne.

5. Przewidywany wpływ migracji na rozwój liczebny ludności w perspektywie do 2015 r.

Znając wpływ migracji definitywnych na dotychczasowe tempo wzrostu zaludnienia Makroregionu Północnego, rozmiary i charakter sald w szeregu ostatnich lat, podjęto próbę ukazania ich roli w tym procesie w horyzoncie

Tabela 6

Ogólne salda migracji w woj. nadmorskich w latach 2000–2015

Wyszczególnienie	a – 2000 b – 2005 c – 2010 d – 2015	Liczby bezwzględne	Na 1000 ludności
Elbląskie	a	– 1 207	– 2,4
	b	– 1 511	– 3,0
	c	– 1 671	– 3,2
	d	– 1 712	– 3,3
Gdańskie	a	+ 1 098	+ 0,7
	b	+ 1 610	+ 1,1
	c	+ 1 830	+ 1,2
	d	+ 1 704	+ 1,2
Koszalińskie	a	– 483	– 0,9
	b	– 653	– 1,2
	c	– 730	– 1,3
	d	– 689	– 1,2
Słupskie	a	– 770	– 1,8
	b	– 1 064	– 2,4
	c	– 1 382	– 3,0
	d	– 1 590	– 3,8
Szczecińskie	a	– 177	– 0,2
	b	– 134	– 0,1
	c	+ 38	+ 0,0
	d	+ 137	+ 0,1
Woj. nadmorskie razem	a	– 2 652	– 0,7
	b	– 1 752	– 0,4
	c	– 1 915	– 0,5
	d	– 1 320	– 0,3
Polska	a	– 19 000	– 0,5
	b	– 19 000	– 0,5
	c	– 19 000	– 0,5
	d	– 19 000	– 0,5

Źródło: Dane GUS; obliczenia własne.

czasowym do roku 2015. Skorzystano tu z najnowszych prognoz demograficznych opracowanych w GUS, uwzględniając jedynie wariant uznany za najbardziej prawdopodobny. Odpowiednie dane, tzn. zsumowane ogólne salda migracji (wewnętrznych i zagranicznych), jak i współczynniki obliczone w stosunku do średnich stanów zaludnienia przedstawiono w tab. 6.

Oceniając najogólniej wyniki obliczeń zamieszczone w tej tablicy można stwierdzić, iż w okresie do 2015 r. włącznie utrzymają się dotychczas zaobserwowane trendy i prawidłowości. Nadal więc przez cały czas salda dodatnie będzie wykazywało jedynie woj. gdańskie, a w końcu tego okresu – również woj. szczecińskie. W pozostałych regionach, zwłaszcza w woj. elbląskim i słupskim, salda będą posiadały znak ujemny. Również w skali całego Makroregionu Północnego będziemy mieli do czynienia z niewielkim saldem ujemnym.

Migracje będą więc w dalszym ciągu wywierać dość istotny wpływ na ogólny poziom przyrostu rzeczywistego ludności w województwach nadmorskich Polski, przy czym ogólna dynamika wzrostu będzie nieco wyższa w Makroregionie Północnym niż przeciętnie w skali całego kraju (por. tab. 7).

Tabela 7

Przewidywany wzrost liczby ludności w woj. nadmorskich w latach 1996–2015

Wyszczególnienie	Stan ludności w dniu 31 XII (w tys. osób)		Przyrost rzeczywisty w latach 1996–2015	
	1996	2015	w tys.	1996 = 100
Polska	38 626,9	40 602,9	1 976,0	105,1
Woj. nadmorskie razem	3 894,6	4 214,1	320,3	108,2
Elbląskie	492,1	526,0	33,9	106,9
Gdańskie	1 459,8	1 602,2	142,4	109,7
Kosztańskie	523,4	566,8	43,4	108,2
Słupskie	427,1	469,7	42,6	109,8
Szeczecińskie	992,2	1 050,2	58,0	105,8

Źródło: Dane GUS; obliczenia własne

Uwzględniając przede wszystkim wpływ migracji stałych można się było spodziewać, iż w granicach makroregionu stosunkowo najkorzystniejszy wynik uzyska woj. gdańskie, a relatywnie najbliższą wartość indeksu odnotujemy w woj. elbląskim. Ponieważ jednak na przyrost rzeczywisty ludności wpływ wywiera również szereg innych czynników, końcowe rezultaty obliczeń okazały się nieco odmienne.

Stosunkowo najniższy poziom przyrostu rzeczywistego w 2015 r. przewiduje się w woj. szczecińskim, przy czym będzie on zarazem nieco wyższy aniżeli

średnio w całym kraju. Równocześnie relatywnie najlepszy wynik, tzn. prawie 10-procentowy przyrost, uzyska woj. śląskie, obecnie najslabiej zaludnione w skali makroregionu.

Należy zaznaczyć, że w woj. śląskim przewiduje się taki rezultat niezależnie od tego, iż co roku odpływ będzie tam przewyższał napływ ludności. Stanie się tak dlatego ze względu na dość korzystną strukturę ludności według płci i wieku, w związku z czym przyrost naturalny będzie się kształtował na stosunkowo wysokim poziomie. Będzie on więc z pewną nadwyżką rekompensować straty ludności ponoszone wskutek ruchu wędrownego.

6. Zakończenie

W opracowaniu skrótowo przedstawiono jedynie wpływ migracji definitywnych na przyrost rzeczywisty ludności w latach minionych oraz w perspektywie do roku 2015. Z przeprowadzonej analizy wynika, iż migracje netto miały dotychczas i także w przyszłości odegrać korzystną rolę w odniesieniu do wzrostu ludności jedynie w woj. gdańskim. Minimalnie będą też wpływały na przyrost liczby mieszkańców w woj. szczecińskim. W pozostałych trzech województwach, zwłaszcza w elbląskim i śląskim, ich oddziaływanie można ocenić negatywnie.

Uświadamiając sobie złożoność czynników determinujących dotychczasowy i przyszły rozwój demograficzny, należy wskazać na wpływ polityki populacyjnej, której pochodną będzie stopa przyrostu naturalnego oraz na tempo i główne kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego. Żyjemy w okresie dokonującej się transformacji systemowej. Nie wszystko w tej chwili można przewidzieć. Dlatego też wszystkie prognozy należy traktować z pewną dozą ostrożności, co jest konsekwencją umowności szeregu założeń. Gdyby ktoś żądał od prognozy demograficznej niezawodnego określenia przyszłego stanu i struktury ludności, żądałby oczywiście rzeczy niemożliwej. E. Rosset (1959, s. 42) pisał swego czasu: „Naiwnością byłoby sądzić, że prognoza da nam niezawodny obraz przyszłego rozwoju ludności i ewolucji jej struktury. Najbardziej kunsztowne metody statystyczne nie zdołają tego zapewnić”.

W okresie do roku 2015 w Polsce może się zmienić bardzo wiele. Będzie to przede wszystkim wynikało z tempa i kierunków restrukturyzacji gospodarki i ogólnej efektywności procesów rozwojowych oraz z przystąpienia naszego kraju do Unii Europejskiej. W przypadku wyraźnie zarysowujących się zmian (a zwłaszcza w przypadku zahamowania lub zintensyfikowania działalności inwestycyjnej), których nie można było przewidzieć na etapie

sporządzania danej prognozy, należy dokonać odpowiednich korekt, zmieniających pierwotnie przyjęte założenia.

Literatura

- Cieślak M. z zespołem, 1990, *Rozwój demograficzny Polski – analiza i prognozowanie*, SGPiS, Monografie i Opracowania, nr 319, Warszawa
- Cieślak M. (red.), 1992, *Demografia. Metody analizy i prognozowania*, PWN, Warszawa
- Demografia, GUS, Warszawa 1990, 1991, 1992
- Dziewoński K., 1979, *Przestrzenne zróżnicowanie migracji w Polsce*, [w:] *Narodowy spis powszechny jako źródło informacji o migracjach*, GUS, Warszawa
- Holzer J. Z., 1990, *Perspektywy demograficzne Polski do roku 2030*, SGPiS, Monografie i Opracowania nr 300, Warszawa
- Holzer J. Z., 1994, *Demografia*, PWE, Warszawa
- Rocznik demograficzny, GUS, Warszawa, lata 1976–1989
- Rocznik statystyczny demografii, GUS, Warszawa, lata 1993–1996
- Roczniki statystyczne województw, GUS, Warszawa, lata 1976–1996
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności*, PWN, Warszawa
- Rosset E., 1965, *Polska roku 1985 – wizja demograficzna*, PWN, Warszawa
- Sobczak I., 1980, *Procesy demograficzno-społeczne w Makroregionie Północnym*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk
- Sobczak I., 1992, *Obraz demograficzny województw nadmorskich Polski w latach 1946–1990*, Inst. Bałtycki, Gdańsk
- Sobczak I., Zdrojewski E. Z., 1994, *Rozwój demograficzny Ziemi Zachodnich i Północnych Polski (1946–1990)*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, PTD i GUS, Warszawa
- Zdrojewski E. Z., 1981, *Społeczno-ekonomiczne i kulturalne uwarunkowania i konsekwencje mobilności terytorialnej na Pomorzu Środkowym*, Biuletyn Rządowej Komisji Ludnościowej, nr 28, Warszawa
- Zdrojewski E. Z., 1986, *Procesy demograficzne na Pomorzu Środkowym*, „Studia Demograficzne”, nr 2
- Zdrojewski E. Z., 1990, *Przemiany demograficzne a rozwój społeczno-gospodarczy Pomorza Zachodniego*, SGPiS, Monografie i Opracowania, nr 320, Warszawa
- Zdrojewski E. Z., 1996, *Wpływ migracji stałych na dynamikę przemian liczebnych ludności w województwach Ziemi Zachodnich i Północnych Polski*, [w:] *Demografia i społeczeństwo Ziemi Zachodnich i Północnych 1945–1995. Próba bilansu*, PTD, Warszawa.